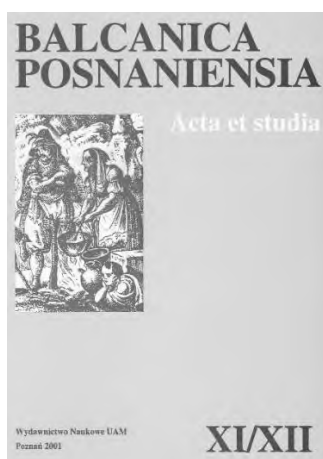

Hauziński Jerzy, *Formowanie się szkół sufickich na Bałkanach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2001, t. 11–12, s. 41–52.

<https://doi.org/10.14746/bp.2001.11-12.5>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52609>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

FORMOWANIE SIĘ SZKÓŁ SUFICKICH NA BAŁKANACH

JERZY HAUZIŃSKI

ABSTRACT. Hauziński Jerzy, *Formowanie się szkół sufickich na Bałkanach* (Formation of Sufite schools in the Balkans). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XI/XII, Poznań 2001. Adam Mickiewicz University Press, pp. 41-51. ISBN 83-232-1078-0, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Jerzy Hauziński, Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, Instytut Historii (Institute of History, Pedagogical Academy in Słupsk), ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk, Polska-Poland.

Rola sufizmu i wyrastających na jego gruncie organizacji wspólnotowych w postaci bractw derwiszów-tarikatów¹ wymaga ciągle w przypadku narodów bałkańskich w okresie dominacji Osmanów dokładniejszego zbadania. Powszechnie przyjmuje się rozstrzygające znaczenie tarikatów w procesie podboju i islamizacji narodów bałkańskich, a później konsolidacji osmańskiego społeczeństwa na Bałkanach².

Dziejopis osmański Aszyk Pasza-zade (tur. Aşıkpaşazade) pisze o czterech grupach, na bazie których utworzono armię sultanatu. Szczególnie ważna jest tu

¹ Słowo „tarikāt” jest perskim i tureckim wariantem wymowy arabskiego rzeczownika *tarikā*, kończącego się tzw. „t” niemym (arab. *ta marbuta*) i oznaczającego szlak, drogę. Jest więc uzasadnione stosowanie tego wariantu w odniesieniu do tureckiego arealu językowego i kulturowego. Na gruncie sufizmu termin „tarikāt” (pers.-tur. *tarikāt*) przyjmuje dwa znaczenia – 1) drugiego etapu indywidualnej samorealizacji dokonującej się pod kierunkiem duchowego przewodnika; 2) określonej szkoły czy też wspólnoty adeptów kierującej się własną tradycją ezoteryczną oraz pouczeniami własnych nauczycieli duchowych.

² Dal temu już wyraz w swoich odkrywczych studiach Franz Babinger, zob. jego *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, t. I-II, München 1962-1966 (w serii: *Südosteuropaschriften* nr 8); w odniesieniu do Albanii zob. M. Hasluck, *The Non-conformist Moslems of Albania*, *The Moslem World*, t. XV, 1925, s. 392 nn.; N. Clayer, *L’Albanie pays des derviches*, Berlin 1990, s. 77-79. Uznanie dla integracyjnej roli sufizmu w jego wymiarze społecznym i kulturowym jest powszechnie podzielane przez uczonych tzw. II Jugosławii (przed rozpadem w 1991 r.), zob. A. Lopašić, *Islam in the Balkans*, Edinburgh 1979, s. 50 nn.; H. Kalešić (Kaleshi), *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*, Praha: Oriental Institute, 1978, s. 359 nn. (i wielu innych). Monografia A. Popovića, *L’Islam Balkanique. Les Musulmans du Sud-est européen dans la période post-Ottomane*, Wiesbaden 1986 wnosi niewiele w kwestii początków sufizmu bałkańskiego.

grupa Abdalan-i Rum, oznaczająca początkowo napływających do Anatolii imigrantów muzułmańskich³. Abdalowie nawiązujący do wyobrażeń sufizmu byli bractwami wojowników i ascetów, którym przewodzili „baba”, czyli ojcowie duchowi. Zadaniem tej grupy była wojna święta z nie-muzułmanami i propaganda islamu wśród ludności Bałkanów. Ich protektorami byli władcy osmańscy, sultanie tureccy. Abdalowie pochodzili z różnych obszarów Bliskiego Wschodu, a nawet z Azji Środkowej. Nazwy tych ugrupowań wyprowadzane są głównie od imion ich założycieli.

W XIV w. znaczne wpływy osiągnęło w Anatolii, a nawet na wyspach Wybrzeża Jońskiego, bractwo chalwatijja, związane początkowo z tureckim tarikatem safawijja z Azerbejdżanu, nawiązujące w dużym stopniu do szyizmu. Bractwo to podjęło hasła społecznego przewrotu, gdy związał się z nim były sędzia wojskowy pretendenta Musy Czelebiego, suficki szajch Bedreddin (arab. Badr ad-Din). Ten duchowy „przewodnik” odbył długie podróże po Anatolii, Egipcie, Północno-Zachodnim Iranie, dzięki którym poznał życie nomadów z Anatolii i chrześcijan Rumelii⁴. Wypracował rozwinięty system synkretyczny łączący elementy tasawwu-fu (sufizm), eschatologii szyickiej i doktryny chrześcijańskiej najbliższej hezychazmowi. Była to odważna próba sformowania nowej religii „ponad religiami”, łączącej tendencje muzułmańskie ze wschodnio-chrześcijańskimi. Istnieją pewne przesłanki wskazujące, że misjonarze tego kierunku towarzyszyli wojskom Musy oraz występowali na ziemiach bałkańskich samodzielnie z własnym przesłaniem⁵. Szajch Bedreddin oraz jego uczniowie Bürklidże (tur. Börklüce) Mustafa i Torlak Kemal zwany Hu, wznieśli powstanie w 1416 r. Bürklidże Mustafa działał w rejonie Ajdinu i na wyspie Chios, Kemal kierował działaniami w rejonie Manisy. Sam Bedreddin usiłował pozyskać anatolijskich bejów, głównie emirów Isfendijar-oghlu i Kastamonu. Nie uzyskawszy wsparcia z ich strony, przeprawił się do Rumelii i Południowej Dobrudży (Deli Urman), usiłując sformować armię rekrutującą się z derwiszów jego kierunku. Odwołał się tutaj do ostatecznego dla sufich o szyickiej orientacji argumentu, głosząc iż jest oczekiwanym Mahdim (Wybawiciel, Mesjasz). Przejściowo współdziałał z nim włoski wojewoda Mircza I Stary (1386-1418)⁶. Jednakże siłom Mehmeda I Czelebiego udało się zdławić ten ruch. Niektórzy „chalife” Bedreddina uratowali życie i nie powołując się otwarcie na swój ideowy

³ Por. J. Hauziński, *Odbudowa państwa Osmanów i jego organizacja wojskowa w połowie XI wieku*, w: *Świat chrześcijański i Turcy osmańscy w dobie bitwy pod Warną*. Pod red. D. Quirini-Popławskiej (Zeszyty Naukowe UJ MCLXXVIII. Prace Historyczne, z. 119. Studia Polono-Danubiana et Balcanica, VIII), Kraków 1995, s. 52 n.

⁴ O nim nadal aktualne pozostaje studium F. Babingera, *Schejch Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simaw*, „Der Islam”, t. XI, 1921, s. 1-106; z prac uczonych tureckich zob. A. Gölpinarli, *Simavna Kadisioglu Şeyh Bedreddin*, Istanbul 1966.

⁵ Zob. N. Filipović, *Princ Musa i Şejh Bedreddin*, Sarajewo 1971, m.in. s. 104 nn.; s. 288 n., s. 384 nn.; jest tu również rozległa rekonstrukcja antyosmańskich wystąpień Bedreddina i jego „delegatów” (tur. halife) ibidem s. 542 nn.

⁶ Bedreddin jako Mahdi zob. N. Filipović, op. cit., s. 572; współdziałanie z Mirczą ibidem s. 568 nn. Załamanie państwa Osmanów w aspekcie interesów Wołoszczyzny zob. Ş. Papacostea, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire ottoman (1402-1413)*, Revue Roumaine d'Histoire, R. XXV, 1986, z. 1-2, s. 23-34.

rodowód, prowadzili misję wśród chrześcijańskiej ludności Rumelii. Instytucjonalne struktury państwa Osmanów wraz z religijnymi instytucjami muzułmańskimi były w okresie podbojów ziem bałkańskich zbyt słabe, ażeby nadzorować szczegółowe formy islamizacji i indoktrynacji miejscowej ludności. Zwolennicy koncepcji heterodoksyjnych i ezoterycznych mogli więc, przyjąwszy niezbędny kamuflaż, prowadzić agitację quasi-religijną jako ogólnomuzułmańską działalność misyjną. Ten kamuflaż umożliwił przetrwanie licznych wyobrażeń nieortodoksyjnych w islamie bałkańskim.

Za ojczyznę sufizmu bałkańskiego, w tym przede wszystkim wspólnoty bektaszytów, uważa się Albanię, gdzie bektaszyzm zaczął z czasem wyrażać albańskie ideały narodowe. Badacze są zgodni co do tego, że bektaszyci, główny sunnicki tarikat Osmanów, upowszechnił się na Bałkanach w połowie XVI w.⁷, wbrew legendarnym wersjom datującym początki tej organizacji w kręgu bałkańskim na koniec stulecia XIV. Generalnie sprawa początków tarikatów rumelijskich wiąże się z chronologią podbojów osmańskich. Można ją łączyć z pojawieniem się Turków po 1380 r., w Epirze i Albanii którzy występowali początkowo w charakterze sojuszników oddziałów najemnych chrześcijańskich książąt⁸, podobnie jak to miało miejsce wcześniej w odniesieniu do centralnych ziem Cesarstwa Bizantyńskiego. Wygrywając lokalne konflikty, przystąpili do wasalizacji części chrześcijańskich panów. W następstwie tych praktyk Turcy włączyli do sułtanatu Osmanów terytoria Albanii i Epiru.

Cofając się do XIV w., wspomnieć należy, że Epir właściwy i północny oraz ziemie Albanii na północ od rzeki Shkumbini były sceną rywalizacji pomiędzy romańskimi spadkobiercami Andegawenów i dynastów serbskich. W 1380 r. Turcy przeszli przez terytoria Ioanniny jako sprzymierzeńcy pana miasta Janina Tomasza Preljubovicza (grec. Prealimbos), i zaatakowali Albańczyków⁹. Na ich czele stał Szahin, znany później pod imieniem Szihaba ad-Dina Szahin Paszy. W 1391 r. Bajezid I ujarzmił kilka tureckich emiratów (bejlików), które funkcjonowały jako zależne od władców Epiru i Albanii¹⁰. Jednym z takich posunięć było zdobycie w owym czasie miasta Kruji, późniejszej stolicy Skanderbega¹¹. W 1393 r. Bajezid I

⁷ Zob. H. J. Kissling, *Zur Frage der Anfänge des Bektasitums in Albanien*, Oriens, t. CXV, 1962, s. 281 n.; także F. Babinger, *Das Bektashikloster Demir Baba*, Ostasiatische Studien, XXXIV, 1931, s. 8 n.; tenże, Ewlija Tschelabi's *Reisewege in Albanien*, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, t. XXXIII 1930, II. Abt., s. 137 nn.; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971 (dalej cytuję na podstawie ros. przekładu pod red. O. F. Akimuszkina, *Sufijskije ordieny w islamie*, Moskwa 1989), s. 74-76; ostatnio H. T. Norris, *Islam in the Balkans. Religion and Society between Europe and the Arab World*, London 1995, s. 93 nn.

⁸ Zob. H. T. Norris, op.cit., s. 127.

⁹ Zob. K. Bozhori, *La lutte des albanais pour la liberte contre les conquerants Ottomans. Vue par les historiens byzantins*, w: *Deuxieme Conference des Etudes Albanologiques*, Tirana 12-18 janvier 1968, t. I, Tirana 1969, s. 118 (dalej: DCEA). D. E. Pitcher przeszuwa interwencję turecką na terytoriach epirskiej Joanniny (Janiny) na 1387 lub 1388 r., zob. tegoż, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972, s. 45.

¹⁰ H. T. Norris, l. cit.; twory te należałoby poczytywać za niewielkie bejliki usytuowane w środowisku wiejskim.

¹¹ Dokładna data pierwszego zagarnięcia Kruji przez Osmanów nie jest znana. Zdaniem H. Inalcika wydarzenie to miało miejsce najprawdopodobniej pomiędzy 1394 a 1396 rokiem, zob. tegoż, *Les*

podjął działania mające ograniczyć zasięg weneckiego handlu w Albanii. Podejmując środki gospodarczego i wojskowego nacisku na wenecką oligarchię kupiecką, sułtan ten zaczął systematycznie oskrzydlać posiadłości weneckie. Wówczas to Osmanowie zajęli zamek św. Sergiusza. W ciągu sierpnia 1394 r. wenecka administracja Dürresu (wł. Durazzo) została zachęcona do zawarcia korzystnego układu z Szahinem¹². Turkom zapewniono zaopatrywanie w sól, oni zaś zezwolili na wenecki handel z Dürresem. Wkrótce też pod panowaniem tureckim znalazła się Szkodra. Do pozostałych ośrodków opanowanych przez Turków zaliczyć należy wspomnianą już Kruję, zarządzaną wcześniej przez Helenę Thopię, siostrę Jerzego Thopii i jej weneckiego małżonka Marco Barbadico¹³. Około 1394 r. zarząd tym miastem Turcy powierzyli Konstantynowi z rodu Balsziciów, cieszącemu się zaufaniem sułtana. Beglerbegowie Rumelii – Jakut Pasza i Chodża Firuz, w zamian za uległość udzielili mieszkańcom Kruji szeregu ulg podatkowych, co potwierdza księga katastralna z 1431 r.¹⁴

Przyjmuje się, że po tych wydarzeniach „zakon” bektaszytów objął swoimi wpływami wymienione miejscowości, jak też pozostałe rejony Albanii. Tradycja przekazana przez Hajdar Babę, wtajemniczonego w historię bektaszytów, Johnowi Kingsleyowi Birge utrzymuje, że bektaszyccy „babowie” towarzyszyli nacierającym na Albanie wojskom Murada II (1421-1451)¹⁵. Do jeszcze wcześniejszego okresu obecność bektaszyckich wtajemniczonych odnosi relacja Zulfo Baby z tekke Turan w pobliżu Korczy, oraz stosowne fragmenty historii bektaszyzmu w Albanii autorstwa Turabi Baby¹⁶. Ich działalność jest wyraźnie jednak poświadczona za Mehmeda I (1451-1481). Słynny derwisz Kasim Baba został dostrzeżony w źródłach z epoki zdobywcy Konstantynopola, którego następcą Bajezid II (1481-1512) zasłynął jako fundator licznych tekke dla jego uczniów. Kasim Baba był szczególnie aktywny w rejonie Kastorii (Kostur), gdzie narodziny jakiegoś tarikatu bywają ogólnie

Regions de Kruje et de la Dibra autour de 1467 (d'après les documents ottomans), DCEA t. I, s. 224; por. F. de Jong, *Kruje*, w: *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, t. V, Leiden 1986, s. 284-285 (dalej: EI NE).

¹² W 1392 r. Jerzy Thopia wystawił akt, mocą którego czynił na wypadek śmierci spadkobiercą Dürresu wraz z okolicą Republikę św. Marka, zob. układ ratyfikacyjny z 18 VIII 1392 r. w: *Acta Albaniae iuridica*, wyd. J. Valentini, t. I, München 1968, nr 199, s. 160-163; negocjacje z sułtanem Bajezidem I w przedmiocie tureckiego protektoratu nad Dürresem zob. *Regestes des délibérations du Senat de Venise concernant la Romanie*, wyd. F. Thiriet, t. I, Paris 1958, nr nr 878 i 932.

¹³ Zob. *Acta Albaniae iuridica*, wyd. J. Valentini, t. I, nr 200, s. 164: „...In pertinentijs Durachij est quoddam Castrum, vocatum Croya, quad Maior soror domini quondam Durachij, post eius mortem tenebat, que nuper nupsit cuidam ser Marco Barbadico qui Jam longo tempore habitauit in dictis partibus, (...)”, por. N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, t. I (do 1451), Gotha 1908, s. 269.

¹⁴ Zob. *Hicri 835 tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Türk Tarih Kurumu yarinlarından XIV Seri*, Ankara 1954, s. 103 (opr. H. Inalcik), por. E. A. Zachariadou, *Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380-1418)*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, t. 78, 1988, s. 196.

¹⁵ Zob. J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London-Hartford 1937, s. 70-72; por. H. T. Norris, op. cit., s. 127.

¹⁶ Por. J. K. Birge, o.c., przypis 1 do s. 72 zawierający adnotację, że według *Historii bektaszytów* autorstwa Turabi Baby już w 1378 r. w Kastorii pojawia się Kasim Baba.

datowane na początek stulecia XV¹⁷. W tymże czasie, lub nieco później, jest poświadczane przybycie Jamin Baby do Vutrine, Piri Baby do Dżumy, w pobliżu Kozani w Macedonii egejskiej i Husajna Baby do Konitsy w Epirze. Przekazy z tym związane brzmią prawdopodobnie, chociaż nie jest pewna ich chronologia. Za wcześniejszą aniżeli późniejszą datą ustanowienia ośrodków bektaszyzmu na Bałkanach opowiada się Baba Rexhebi w szczegółowej dacie zastosowanej w biografii Muharema Mahzumi Baby z Gjirokastry¹⁸. Ten bektaszycki autor i nauczyciel duchowy żyjący w XIX w. był związany z tekke Farsalla w Thesalii, którą założył w 1480 r. misjonarz Durballi Sultan¹⁹.

Historycznie udokumentowany jest związek bektaszyzmu z Krują, zajętą w 1478 r. przez Mehmeda II. Ośrodek ten zasłynął w czasach Osmanów pod nazwą Ak Hisar (Biała Twierdza) i aż do czasów nam współczesnych pozostawał centrum albańskiego bektaszyzmu. Podróżnik francuski A. Degrand, który pisał o Albanii pod koniec XIX stulecia, informował o rolniczym charakterze życia bektaszytów, a w szczególności babów Kruji²⁰. Przedstawił on w miarę dokładnie „hagiografię” albańskich bektaszytów. Degrand datuje działalność Alego na początek XVI stulecia, co jest jednak mało prawdopodobne. O tym misjonarzu bektaszyzmu wiadomo, że przybył z Chorasanu (północno-wschodni Iran) i osiadł w dolnej części Kruji, gdzie założył własną tekke oraz zasadził drzewa cyprysowe. Jego przybycie do Kruji jest przesuwane niekiedy o kilkadziesiąt lat później²¹.

Dla historii bektaszyzmu z Kruji istotne znaczenie mają ustalenia Machiela Kiela związane z jego badaniami nad kultem Sary Sałyka Dede (tur. Sari Saltik) w Kruji, którego początki określa on na około 975 r. od Hidżry (1567-68 r. n. e.)²². Cezura ta wyznacza bardziej precyzyjną datację wczesnych wpływów bektaszyckich w Albanii, w szczególności zaś w Kruji. Kult mitycznej postaci Sary Sałyka, łączony z czasem z legendami chrześcijaństwa wschodniego o św. Mikołaju, w późniejszym okresie (XVI-XVII w.) zaczęto łączyć nawet z niektórymi miejscami i obiektami sakralnymi świata zachodniego²³.

M. Kiel dokonał interesującego odkrycia w osmańskim rejestrze podatkowym w Stambule (kuk 27), datowanym na 991 r. od Hidżry (1583 r. n. e.), w którym natknął wzmiankę mówiącą o „wspólnocie wiernych wyznaczonej do naprawy szla-

¹⁷ H. T. Norris, op.cit., s. 128 stwierdza jednoznacznie, że aktywność Kasim Baby w Kastorii nie mogła mieć miejsca wcześniej aniżeli w początkach stulecia XV.

¹⁸ W wydanej w języku albańskim pracy: *Misticizma Islame dhe Bektashizma*, New York 1970, s. 270 n. (podają za H. T. Norris, op.cit., s. 128 n. i s. 290).

¹⁹ Zob. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, t. II, Oxford 1929, s. 766; H. T. Norris, op.cit., s. 129.

²⁰ Zob. A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, s. 228-248.

²¹ F. Babinger, *With of Dervishes of Krooya*, The Sphere, nr 1525, 13 IV 1929, s. 63 przyjął jako datę śmierci Baby Alego 970 r. od Hidżry = 1562 r.

²² Na podstawie informacji udzielonych przez M. Kiela korespondencyjnie H. T. Norrisowi, zob. tegoż *Islam in the Balkans*, s. 156.

²³ O zasięgu tego zjawiska zob. F. W. Hasluck, op.cit., t. II, Oxford 1929, s. 577.

ku Sary Sałtyka”²⁴. Wzmianka datowana jest więc w pięćdziesiąt lat po głośnym zajściu w Kruji w 940 r. od Hidžry (1533/34) adorowanego tutaj powszechnie Hamzy Baby. Grota sanktuarium Sary Sałtyka jest usytuowana wewnątrz górskiego pasma wokół Kruji (tam się znajduje lub się znajdowała inskrypcja datowana na 1104 r. od Hidžry = 1692/93)²⁵. Rejestr odnaleziony przez Kiela wylicza dziesięć rodzin tamirdżich (tur. tamirci), a więc poddanych sultanatu obciążonych podatkiem przeznaczonym na naprawę szlaku pielgrzymki do grobu Sary Sałtyka. W sprawie początków bektaszyzmu można więc przyjąć, że w formie niezreformowanej kierunek ten pojawił się w albańskiej Kruji, lecz jego rozprzestrzenienie się na terytoriach Albanii przypada na okres po reformie całego „zgrupowania”, co nastąpiło w wyniku działalności przywódcy znanego jako Balim Sultan po 1516 r., założyciela macierzystego „domu” bektaszytów w Pir Evi, w rejonie zachodnioanatolijskiego miasta Kirşehir²⁶.

Zasadniczo na drugą połowę XV w. przypada upowszechnienie się na obszarach bałkańskich kilku tarikatów, oficjalnie godzących się z sunnizmem panującej dynastii. Znalazły one licznych adeptów i akolitów wśród rodzimej ludności, co wiązało się z żywotnością w tej części świata chrześcijańskiego starożytnych wyobrażeń gnostycznych i dualistycznych. Grunt tutaj przygotowały wspólnoty bogomilów, chociaż ci, zdaniem wielu badaczy, przeżywali swój zmierzch w Bułgarii²⁷, skrajne odmiany hezychazmu, a także judaizujące sekty prawosławia, którym sprzyjała caryca Bułgarii o żydowskim rodowodzie Teodora²⁸. Należy przy tym zauważyć, że bogomilowie pozostali nadal w początkach XV w. dość prężną organizacją w Macedonii²⁹.

Klimat gnozy, obok starożytnych korzeni, zaznaczył się w bałkańskich prowincjach Cesarstwa Bizantyńskiego także w średniowieczu. W XII w. w Konstantynopolu powstała misyjna szkoła dualistów³⁰. Być może jego tworem był bośniacki kościół gnostyczno-dualistyczny zwany Kościołem Sklawini³¹. Można wspomnieć, że to właśnie bogomilowie Bośni i Dalmacji zdobyli na Zachodzie rozgłos jako pa-

²⁴ Podaję za H. T. Norris, op.cit., s. 132.

²⁵ H. T. Norris, l. cit. Być może zabytek ten podzielił los innych albańskich pozostałości kultury religijnej, niszczone lub rekwirowane przez reżim Envera Hodży.

²⁶ Potwierdzenie obranego tu stanowiska widziałbym m.in. w legendarnej wersji o przybyciu do Kruji tajemniczego Baby Ali Efendiego, którego misja oznaczała przełom w życiu miejscowej wspólnoty bektaszyckiej, o nim zob. H. T. Norris, op. cit., s. 131; Balim Sultan jako „drugi założyciel” bektaszytów zob. B. Tschudi, *Bektashiyya*, EI NE, t. I, Leiden – London 1960, s. 1162.

²⁷ Zob. M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, s. 333 n.; S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny*, Gdańsk 1996, s. 97.

²⁸ Zob. S. Runciman, l.cit. Pluralizm religijny ludów Półwyspu Bałkańskiego przekształcił się w epokę dominacji Osmanów w tzw. kryptochrystianizm, zob. S. Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, Slavic Review (USA), t. XXVI, nr 2, June 1967, s. 243 n.

²⁹ Zob. S. Runciman, op.cit., s. 98; por. H. T. Norris, op.cit., s. 43.

³⁰ Zob. S. Runciman, op.cit., s. 101.

³¹ Jego członkowie określali siebie mianem „Christiana” (Krst’jane), zob. M. Loos, op.cit., s. 164. Literatura dotycząca tzw. „Kościoła” Bośni jest bardzo bogata, a jej przegląd dają co najmniej dwie bibliografie – J. Šidak, *Današnje stanje pitanja „Crkve bosanske” u novijoj literaturi*, Historički Zbornik, R. VII, 1957, s. 129-142; S. Jaliman, *Prilog bibliografiji o „Crkvi bosanskoj” i bogomilstvu*, Godišnjak Društva istoričara B. i H., t. XXXVI, 1985, s. 173-196.

tarenowie³². Ze sprawozdania z legacji odbytej w 1221 r. przez wysłannika papieża Honoriusza III, kapelana kurialnego Acontiusa do Bośni wiadomo, że kierunki hereetyckie, tj. dualistyczne i gnostyckie, znajdowały tam szerokie uznanie ludności³³.

W czasach króla Stefana Tomasza występuje religijne rozdarcie Bośni, z przewagą kierunków uważanych przez ortodoksję wschodniochrześcijańską za hereetyckie³⁴. Podziały religijne tego niewielkiego, lecz sprawnie kierowanego państwa sprzyjały ekspansji tureckiej, gdy w 1463 r. w ciągu zaledwie kilku dni cała Bośnia znalazła się pod panowaniem Mehmeda II. Nieprzypadkowo też pod koniec XV w. Bośnia była już w przeważającej mierze krainą muzułmańską, przy czym wiadomo, iż znaczna część możnych patareńskich z Bośni przyjęła islam³⁵. Należy też przypomnieć, że u patarenów bośniackich wcześniej wyłoniła się hierarchia „wewnętrzkościelna”, idąca w parze z rozbudowaną siecią klasztorów. Na sieć tę po podboju osmańskim nałożyła się panorama rozmaitych „zgrupowań” sufickich, lecz mechanizm tego procesu pozostaje ciągle otwarty przed badaczami. Rację ma więc H. T. Norris, pisząc: „Jest zrozumiałe, że muzułmańska heterodoksja lub sufizm w jego ludowej odmianie mogły natrafić na dobry grunt w niektórych częściach Bałkanu, gdzie bałkańscy paulicjanie utrwaliли się w epoce bizantyńskiej”, dalej zastrzega się jednak: „Nie ma wszakże przekonujących dowodów, jakoby bogomilizm *per se*, umiarkowany hiliastycznie, jak w Bośni, lub w skończonej postaci, typowy dla niektórych kościołów Bułgarii, miał decydujące znaczenie dla islamizacji”³⁶. Jednakże w odczuciu większości badaczy, w tym także autora tychże uwag, sytuacja religijna terytoriów bałkańskich w schyłkowym średniowieczu sprzyjała rozpowszechnianiu się wspólnot sufickich, hołdujących w mniej lub bardziej zawołowanej postaci gnozie³⁷.

Należy teraz dokonać przeglądu najważniejszych, obok bektaszyzmu, kierunków sufickich występujących na obszarach bałkańskich, w osmańskiej Rumelii. W przeglądzie tym powstrzymam się od omówienia narodzin oraz ogólnej charakterystyki poszczególnych szkół sufizmu, rozpoznanych szczegółowo na gruncie islamistyki. Przegląd ten rozpoczynam od wspólnoty mawlawijja, która odegrała znaczną rolę na Bałkanach, a szczególnie na ziemiach Bośni i Hercegowiny³⁸. Już w poł.

³² Zob. S. Bylina, *Ruchy hereetyckie w średniowieczu*, Wrocław-Kraków-Warszawa 1991, s. 37; S. Runciman, op.cit., s. 103.

³³ Wyobrażenie o treści tego sprawozdania daje list Honoriusza III do Acontiusa, pod datą 3 XII 1221 r. w: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ed. T. Smičiklas, t. 3, Zagrabiae 1906 nr 171, s. 196 n.; por. M. Loos, op.cit., s. 212 n.; S. Runciman, op.cit., s. 105.

³⁴ Zob. M. Loos, op.cit., s. 312 n.; S. Runciman, op.cit., s. 112.

³⁵ Zob. E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin (wyd. 3, NRD) 1978, s. 257 n.; S. Runciman, op.cit., s. 113.

³⁶ H. T. Norris, op.cit., s. 44: „It is arguable that Islamic, heterodoxy, or Sufism at a popular level, may well have found a fertile ground in some regions where Balkan Paulicians had become established in the Byzantine age. Nevertheless, there is no convincing evidence that Bogomilism *per se*, „moderate” in its dualism, as in Bosnia, or in its „absolute” position, as typified by some churches in Bulgaria, made a crucial contribution to islamisation”.

³⁷ Ibidem, s. 88 n.; por. S. Skendi, *Religion in Albania during the Ottoman Rule*, Siidostforschungen, t. XV, 1956, s. 324; J. K. Birge, op.cit., s. 68 n.

³⁸ Zob. H. T. Norris, op.cit., s. 109; ogólnie o tym tarikacie zob. J. S. Trimingham, op.cit., s. 59-61.

XV w. zostaje ufundowana zawija, „dom zakonny” w Sarajewie, pierwotnie w Šehovoj Koridży, a później w Bendbaszy³⁹. Z poparcia dla tej wspólnoty zasłynął Isa beg Ishakowicz, namiestnik tzw. obszaru zachodniego w latach 1440-1446 i drugi z kolei namiestnik liwy (tur. liva) Bośni w latach 1464-1469⁴⁰. Najstarsza tekke bośniackiej mawlawijji została usytuowana na prawym brzegu rzeki Miljacka, w granicach starego Sarajewa według stanu sprzed bośniackiej wyprawy Mehmeda II z 1463 r. Obiekt ten posiadał przybudówkę z miejscami noclegowymi (tur. musafirhane), rodzaj zajazdu, w którym goszczono muzułmańskich uczonych, podróżujących sultańskich żołnierzy oraz zwykłych wędrowców⁴¹.

Kolejnym kierunkiem sufickim była na terytoriach bałkańskich chalwatijja, szkoła założona przez Umara al-Chalwatiego, który zmarł w Tabrizie w 800 r. od Hidżry (1397 r. n.e.). Nazwę tę wywodzi się od słowa „chalwa”, w znaczeniu „schronienie” lub „cela”⁴². Związki chalwatijji z opozycyjnymi nurtami społecznymi i radykalnym szyizmem czyniły kierunek ten przez pewien czas niepopularnym w kręgach panującej dynastii sultanów⁴³. Można wspomnieć, że pierwszą turecką organizacją państwową, w której chalwatijja krzewiła swój system, było władztwo „Czarnych Owiec” (Kara Kojunlu) w Azerbejdżanie. Wpływy chalwatijji osiągnęły nawet azerbejdżański Szirwan. Oczyszczony z naleciałości szyickich „zakon” ten upowszechnił się za rządów Sulejmana Wspaniałego (1520-1574) na terytoriach bałkańskich, zwłaszcza w Bośni, Hercegowinie i Macedonii Wardarskiej⁴⁴. Wywodzący się z Azji Środkowej tarikatu nakszbandijja, według swego monografisty Hamida Algara, pojawił się na Bałkanach w XV wieku⁴⁵. Jego organizację zaszczerpił tutaj Mulla Abdullah Llahi (zm. 896 od H./1490-91), założyciel zachodniotureckiej gałęzi tego „zakonu”. Po podróżach do Chorasanu i Azji Środkowej został jednym z uczniów i adeptów (muridin) pira, Chwadży Ubajdallaha Ahrara (zm. 845 od H./1441) w Samarkandzie⁴⁶. Po praktykach chalwy, postach i medytacji u grobu założyciela „zakonu” udał się w kierunku zachodnim jako chalifa (delegat) mistrza i podjął działalność w Stambule. Później przybył do Jenidże (Yenice-i-Vardar) w Macedonii, chociaż początki tego tarikatu są związane z zie-

³⁹ Jak wyżej; por. F. Babinger, *Serajevo*, w: *Enzyklopaedie des Islam*, t. IV (S-Z), Leiden-Leipzig 1934, s. 246 n. (dalej: EI).

⁴⁰ Zob. H. Šabanović, *Vojno uredjenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak istorijske društva Bosne i Hercegovine, R. XI, 1960, s. 173 nn.

⁴¹ Zob. H. T. Norris, *l.cit.*

⁴² Ogólnie o tym tarikacie zob. F. de Jong, *Khalwatiyya*, EI NE, t. IV, 1977, s. 991-992; J.S. Trimmingham, *op.cit.*, zvl. s. 70-74; B. G. Martin, *A Short History of the Khalwati Order of Dervishes*, w: *Scholars, Saints and Sufis. Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, Ed. N. R. Keddie, Berkeley – Los Angeles – London 1972, s. 275-305. Człon „chalwa” był znacznie wcześniej odnoszony do tarikatu Kubrawijja w Azji Środkowej zob. M. Molé, *Traité mineurs de Nağm al-Din Kubra*, Annales Islamologiques, R. IV, 1963, s. 25; por. H. T. Norris, *op.cit.*, s. 110 n.

⁴³ Zob. B. G. Martin, *op.cit.*, s. 280 n.

⁴⁴ Zob. H. T. Norris, *op.cit.*, s. 111; B. G. Martin, *op.cit.*, s. 285 n.

⁴⁵ H. Algar, *Some notes on the Naqshabandi tariqat in Bosnia*, Die Welt des Islam, R. XIII, 1972, s. 168-203; 280 n.; H. T. Norris, *op.cit.*, s. 113; ogólnie o tym tarikacie J.S. Trimmingham, *op.cit.*, s. 82-85.

⁴⁶ H. T. Norris, *l.cit.*

miami Bośni. Pierwsza tekke tej wspólnoty w Bośni została wzniesiona w 1463 r. w Sarajewie przez Iskender Paszę, bejlerbeja Rumelii i czterokrotnego namiestnika Bośni⁴⁷. W XIX w. otrzymali tam nową tekke. Hamid Algar wykazał, że poza Sarajewem w innych tekke regionu Bośni nakszbandijja wywierała głęboki wpływ na muzułmanów bośniackich⁴⁸.

„Zakon” malamijja, o bardzo starym rodowodzie sięgającym wieku IX, odegrał również znaczącą rolę w Bośni i Hercegowinie⁴⁹. Jego początki były związane z Osmanami i działalnością Szajcha Hamzy z Bośni oraz jego potomków⁵⁰. Jako swoją dewizę malamijja przyjęli werset 54 sury V: „będą walczyli na drodze Boga i nie będą się bać nagany ganiącego” (tłum. J. Bielawskiego). Nauki malamijji zostały zastosowane przez inne zakony, głównie przez nakszbandijję.

W państwie Osmanów zaznaczył się związek pomiędzy malamijją a heterodoksyjną gałęzią zakonu bajramijja w nowej strukturze (ta'ifa) znanej jako malamijja-ji bajramijja⁵¹. Na jej czele stanął początkowo Szajch Umar zwany Nożownikiem (zm. 800 od H./1475-76). Pisma z XVI i XVII w. wskazują, że upowszechniali oni idee Halladża, słynnego ekstatyka muzułmańskiego z przełomu IX/X w. n.e. Ich nauki na Bałkanach popularyzował Ahmad zwany Wielbłądnikiem (poganiaczem wielbłądów), pochodzący z Chajrabolu w Tracji⁵². Jeden z jego kontynuatorów, Idris zwany Ukrytym, popularyzował praktyki malamijji podczas swych podróży w przebraniu kupca w Belgradzie, Płowdiwie, Sofii, Edirne i Gallipoli. W 1560 r. nauki te dotarły do Bośni, gdzie znalazły podatny grunt⁵³.

Utrwalania się malamijji w osmańskiej społeczności Rumelii nie udaremniły ani nie powstrzymały okresowe prześladowania liderów tego kierunku ze strony władzy sułtańskiej. I tak szajch malamijji Husam ad-Din jako chalifa Ahmada Wielbłądnika został osądzony i stracony w Ankarze w 1553 r. Natomiast chalifa Husam ad-Dina, urodzony w Bośni szajch Hamza, został stracony w Istanbule w

⁴⁷ Krótki biogram tej postaci zob. *Die Osmanen in Europa. Erinnerungen und Berichte türkischer Geschichtsschreiber*, opr. S. Schreiner, Leipzig-Weimar 1985, s. 433. W indeksie nazw osobowych do polskiego wydania dzieła F. Babingera, *Sultan Mehmed Zdobywca i jego czasy* [z dodanym tytułem: *Z dziejów imperium Osmanów*], Warszawa 1977 s. 537, gdzie Iskender Paszę zestawiono błędnie z innym renegatem Iskender begiem Michal-oglu; o tym pierwszym zob. ibidem, s. 367 n., 370 n., 376, 388.

⁴⁸ H. Algar, op.cit., (jak w nr 44); tenże, *The Naqshabandi Order: A preliminary survey of its history and significance*, *Studia Islamica*, t. XLIV, 1976, s. 123-152.

⁴⁹ Jest to w zgodzie z późniejszą tradycją sunnickich szkół sufizmu bałkańskiego zakładającą, że wspólnota malamijja była kontynuacją tarikatu malamatiyya, o której pisze H. Algar, *Malamatiyya*, *El NE*, t. VI, 1991, s. 224-225.

⁵⁰ H. T. Norris, op.cit., s. 115.

⁵¹ Stąd L. Massignon w swojej klasyfikacji szkół sufizmu traktuje malamijję jako gałąź heterodoksyjnego tarikatu bajramijja, znaną jako hamzawijja i zlikwidowaną w państwie Osmanów w 1553 r., zob. tegoż. *Tarika*, *El*, t. IV: S-Z, 1934, s. 726. Odmienne stanowisko zajął ostatnio H. T. Norris, przesuwając wpływy szyickiej szkoły bajramijja, uznawanej przezeń za „zakon główny: sub-order” (arab. tai'fa) malamijji, na początek XVII w., zob. tegoż, *Islam in the Balkans*, s. 118 nn.

⁵² H. T. Norris, op.cit., s. 116.

⁵³ Dž. Čehajić, *Derviški Redovi u Jugoslavenskim Zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, „Orientalni Institut u Sarajewu”, R. XIV, Sarajewo 1986, s. 198 nn.

1561 r., po licznych wystąpieniach publicznych godzących w stosunki społeczne w sultanacie Osmanów⁵⁴.

Reasumując powyższe uwagi i uogólnienia, przyjąć należy, że przed rokiem 1402, rokiem klęski Osmanów pod Ankarą, a także i później, na obszary Europy południowo-wschodniej, wraz z tureckimi kontyngentami wojskowymi napływali członkowie wspólnot sufickich określane ogólnie jako abdal-an-i Rum. Po roku 1402, w warunkach wojny domowej i przejściowego załamania imperium Osmanów, aktywizują się tarikaty heterodoksyjne, które po zdławieniu ruchu szajcha Bedreddina przenikają drogą kamuflażu do wspólnot wyznaniowych sunnickich i prawosławnych. Podboje Mehmeda II otwały drogę islamizacji, w której partycypować będą szkoły sufizmu sunnickiego. Kierunki takie jak nakszbandiyya, chalwatijja czy nawet bektasziyya, ulegając interioryzacji w areale zastanych wyobrażeń dualistyczno-gnostyckich zmierzały do formuły „religii ponad religiami”. Formuła ta, przejawiając się w zasadzie na zróżnicowanym kulturowo i religijnie substracie cywilizacyjnym (Półwysep Bałkański, ale także Subkontynent Indyjski) zmierzała do stworzenia uniwersalnej religii ludzkości – religii Boga Jedynego – Din Illahi⁵⁵. Zasygnalizowany tu fenomen religijny ułatwił proces częściowej asymilacji ludności napływowej z ludami południowo-wschodniej Europy oraz wzajemną koegzystencję w ramach Pax Ottomana.

FORMATION OF SUFFITE SCHOOLS IN THE BALKANS

Summary

Drawing attention to the role of tarikas (Arabic plural turuk) – schools and religious orders Sufism is in the postulates of numerous researchers. Quite recently it is proven by Ira M. Lapidus who assumed as exponents of the structural continuity of peoples and states of the Near East (also of North Africa) the activity of religious brotherhoods, apart from the farming communities of the settled population and the nomads, and separately from the social structures of town population. If we assumed, after J.S. Trimmingham, that the development of the organization of sufis took place in case of the mediaeval moslem Orient in three stages: khanaka, tarika and tayfa in a long period of time from the 9th to the 15th century, then this cycle in the Balkan territories was shifted due to historical reasons. The khanaka stage occurred here from the first half of the 14th century to the 15th century, and was connected with the military actions of the Osmons and also the "missionary" actions of the sufis which accompanied them. In this period the borders between particular schools of sufism are quite flexible in the Balkans. Here I try to prove that some traditions and images of these schools were ascribed by a

⁵⁴ O nim zob. M.T. Okie, *Quelques documents inedits concernant les Hamzawites*, w: *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists*, Istanbul 1951, t. II, Leiden 1957, s. 279-286; o jego roli krótko H. T. Norris, *op.cit.*, s. 117.

⁵⁵ Idea uniwersalnej religii ludzkości mieściła się w systemie buntowniczego reformatora, szajcha Bedreddina, zob. N. Filipović, *op.cit.*, s. 544, a poniekąd w nauczaniu Hamzy, zob. M.T. Okie, *op.cit.*, s. 282 n.; postulat ten w odniesieniu do Indii zob. A. Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden – Köln 1980, s. 82 n.; J. Hauziński, *Absolutyzm orientalny*, w: *Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*. Pod red. J. Staszewskiego, Warszawa 1991, s. 188.

reformed order of the bektashis to itself and that these first dervishes were settled in rural communities, especially among shepherds. I also remind of the tested theory that various trends of sufism were overlapped at the stage of khanaka's on the local premoslem heretic and dualistic currents in Bosnia, Albania or Bulgaria. Since the middle of the 15th century sufis schools in the Balkans mark their peculiarity (differences), their own ritual and hierarchy in connection with their own old traditions. These orders settled then within towns or in the suburbs.

In this way in the second half of the 15th century we have, in the Balkan territories subjugated by the Turks, separate tarikas which were derived from the schools of bektashiyya, mawlawiyya, khalwatiyya, nakshbandiyya and other. At the stage of tarikas as "orders" or secondary religious brotherhoods a process of partial assimilation of inflowing population with the South-Eastern Europe peoples, which in effect contributed to their mutual coexistence within Pax Ottomana. I leave out of consideration for the time being the problem of the tayfa stage, marked, among other things, by the cult of the "saints" of sufism, which often overlapped on the cult of the premoslem saints.